

نقش امام حسن عسکری علیه السلام و اصحاب ائمه در حدیث امام ه

جمال فرزند وحی [1]

فرشته دارابی [2]

چک ۵: اهل بیت رسول اکرم صلی الله علیه و آله طبق سفارش آن حضرت، در کنار قرآن کریم، بالاترین مرجع علمی اند که خداوند ائمه را برای هدایت و رهبری مسلمانان پس از رسول اکرم صلی الله علیه و آله برگزیده است. امام حسن عسکری علیه السلام از دهمین امامی است که سکان کشتی هدایت را به دست گرفت. این پژوهش در پی آن است که با ترسیم شرایط سیاسی و اجتماعی حدیث ائمه، به عنوان عوامل مهم و اثرگذار در مضمون احادیث و چگونگی نشر آنها، شیوه‌های نقل و نشر حدیث و نقش اصحاب و شاگردان آن حضرت در حفظ و نقل حدیث را واکاوی و مدارس حدیثی را که در زمان ائمه رونق گرفت، معرفی کند و آثاری را که به این حضرت نسبت داده‌اند، بررسی نماید.

کل دوازه‌ها: امام حسن عسکری علیه السلام / حدیث / شیوه‌های نشر حدیث / مدارس حدیثی.

1. مقدمه

پس از قرآن کریم، دومین مرجع شناخت احکام و عقاید اسلامی، سنت رسول خدا صلی الله علیه و آله و ائمه و احادیث معصومه است. در این مورد خدای تبارک و تعالی با نزول آیه شریفه: «وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْمَذْكَرَ لِقَابِ بْنِ لَيْلَىٰ مِمَّا نَزَّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ» (نحل (16) / 44) و این قرآن را به سوی تو فرود آورد؛ تا برای مردم آنچه را به سوی ائمه نازل شده است توضیح دهی. و ایمان بدانند. «رسول اکرم صلی الله علیه و آله را مکلف به تبیین مسائل قرآنی فرمود. ضمن آنکه عصمت و صلاحیت اهل بیت رسول خدا صلی الله علیه و آله در این آیه

شرفه: «لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ» (واقعه (56) / 79) «جز پاک‌شدگان بر آن دست نزنند.» مطرح است. در تفسیر آمده است که مراد از مطهرون با توجه به آیه «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ آلَ ذُهَبَ عَن تَكْمُ الْمَرْجَسِ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرُهُمُ تَطْهِيرًا» (احزاب (33) / 33) «خدا فقط می‌خواهد آلودگی را از شما خاندان [پدر] بزداید و شما را پاک و پاک‌زه گرداند.» منظور از اهل بیت، چهارده معصوم علیه السلام هستند. (طباطبائی، الممیزان، ج 16، ص 465) پدر امیر صلی الله علیه و آله با صدور حدیث ثقلین، حجیت سنت و سه‌ره عترت خویش را امضاء نمود.

امام حسن عسکری علیه السلام، از دهه پنجم امامت شیعه، در شرایطی به امامت رسیدند که همچون پدر گرامی‌اش در محله نظامی تحت نظر مأموران حکومتی بودند و شیعه آن آزادانه نمی‌توانستند با ایشان ملاقات کنند. از سوی دیگر، شیعه آن در این برهه از زمان، در مناطق مختلف پراکنده بودند. با توجه به این شرایط، امام از شیوه‌هایی متفاوتی نسبت به عهد صادق علیه السلام در نشر و گسترش حدیث استفاده می‌کردند. از جمله آنکه امام از پشت پرده و بیشتر از طریق واسطه‌ها و وکلاء و نوشته‌ها با مردم ارتباط برقرار می‌کرد؛ در صورتی‌که در زمان صادق علیه السلام ارتباط با مردم آزادانه‌تر و واسطه‌ها کمتر بودند.

1-1) مروری کوتاه بر زندگانی امام حسن عسکری علیه السلام

در روز هشتم ربیع الثانی 241 هجری 24 ربیع الاول سال 232 هجری قمری، مدینه منوره به قدوم مبارک دومین فرزند ذکوره امام هادی علیه السلام مزین گشت. (طبرسی، ص 485؛ مفید، ج 2، ص 308) این نوزاد فرخنده از دامان مادری پربرکت زکاء، مولودانه و دانا به نام سلیمان حدیث متولد شد. (طبرسی، ص 485) امام هادی علیه السلام این نوزاد را حسن نام نهاد و کنیه مبارکش را ابومحمّد قرار داد. (مجلسی، بحارالانوار، ج 50، ص 242 - 244) المقابله ایشان عبارت‌اند از: صامت، هادی، رفیق، زکی، سراج، عسکری و نقی. (طبرسی، ص 485) از همان بدو تولد، امام هادی علیه السلام ایشان را به عنوان امام و جانشین خود معرفی فرمودند؛ چراکه امام هادی علیه السلام قبل از تولد امام حسن فرزند دیگری به نام محمد داشت و ممکن بود، این شبهه پیش بیاید که او امام و جانشین پدر است؛ لکن این پسر گرامی که جوانی دانشمند، متقی و والامقام بود، که در سن جوانی از دنیا رفت و اینک مزار او در فاصله 800 م از بغداد و سامراء واقع است و به نام مقبره «سید محمد» مزار شیعه آن می‌باشد. (جزائری، ص 845)

در اینجا به چند نمونه از نصوصی که دلالت بر امامت ایشان می‌کند، اشاره می‌کنیم: علی بن عمر نوفلی گوید: در صحن منزل امام هادی علیه السلام در خدمتش بودم که سید محمد از نزد ما گذشت. به امام عرض کردم: قربانت گردم، بعد از شما این صاحب‌ماست؟ فرمود: نه صاحب شما بعد من حسن است. (کلینی، ج 2، ص 113) عبدالله بن محمد اصفهانی نیز در این باره می‌گوید: امام هادی علیه السلام فرمود: «صاحب شما بعد از من کسی است که بر من نماز بخواند» و ما تا آن روز ابامحمد امام حسن عسکری علیه السلام را نمی‌شناختیم (پس از وفات امام هادی علیه السلام ابامحمد علیه السلام به روایت آمد و

بر جنازه آن حضرت نماز خوانند). (همان، ص 114)

امام حسن عسکری علیه السلام در حالی که 22 سال از عمر شریفش می‌گذشت، به امامت رسید و عهده‌دار این منصب الهی گشت. امام حسن علیه السلام در شهر سامرا به حل مشکلات و مسائل مردم همت می‌گماشت و امور شهر را سازماندهی می‌فرمود. سالهایی امامت آن حضرت مصادف شد با بقعه دوران حکومت معتز عباسی و پس از آن حکومت مهتدی و در نهایت پنج سال از حکومت معتمد عباسی می‌گذشت (جزائری، ص 845) که در سال 260 هجری در سن 28 سالگی به شهادت رسید و در منزلش در سامرا در کنار پدر بزرگوارش دفن شد. (شعری، ص 50)

1-2) وضعیت سیاسی - اجتماعی دوران امام حسن عسکری علیه السلام

خلفای عباسی عموماً امامان شهر را تحت فشار و محدودیت قرار می‌دادند؛ به طوری که تعقیب و مراقبت از امام هادی و امام حسن عسکری به قدری بود که آنان را در همه این لشکر این جای داده بودند و به هم در این دوران عسکر بن علی هم‌السلام لقب داده‌اند. (مجلسی، بحارالانوار، ج 5، ص 113) با این حال، فشارها و محدودیتها برای امام حسن عسکری علیه السلام به این جهت که در آن دوران شهر به صورت یک قدرت عظیم در عراق درآمده بود (و این باعث می‌شد که خلفاء احساس خطر کنند) بیش از دیگران بود. (معارف، ص 373)

دودمان عباسی، طبق روایت فراوان و متواتر می‌دانستند که مهدی، از بن برنده حکومت‌های باطل و برپاکننده حق، فرزند امام حسن عسکری علیه السلام خواهد بود. این موضوع باعث شده بود تا حکومت عباسی به شدت، حضرت عسکری را تحت کنترل قرار دهد. (ابن شهر آشوب، ج 4، ص 434) این امر موجب محدود شدن ارتباطش با ایشان شده بود. در برخی از گزارشها آمده است که امام در هر هفته، دو روز می‌بایست به مرکز حکومت مراجعه می‌کرد. (طباطبائی، تاریخ حدیث شهر، ص 337)

شهر این معمولاً در مسیری که امام به مرکز حکومت رفت و آمد می‌کرد، با آن حضرت ملاقات می‌کردند. در کتاب المغنی به آمده است که در روز منوبه (روز مراجعه امام به مرکز حکومت) شور و شعفی در مردم پیدا می‌آمد و خیابانها مملو از جمعیت می‌شد. آن‌گاه که امام در خیابان حضور می‌افتاد، همه احوال را می‌پرسید و امام از مردم عبور می‌کرد. (طوسی، المغنی، ص 251)

بنابراین، محیط خشن سامرا و خفقان حاکم بر آن همواره باز در نظر بودنی شد.

امام، موجب شد که امام از طریق وکلا و به وسیله مکتوبات و توقعات با شیعیان ارتباط برقرار کنند. ارتباطی اینگونه، یعنی حضور در میان مردم و عدم مواجهه مستقیم با آنان، زمینه لازم را برای دوران غربت فراهم آورد؛ به طوری که بحرانی در کتابش آورده است که امام حتی به هنگام سخن گفتن با اصحاب خویش نیز از پس پرده با آنان صحبت می‌کرد. آنان صدای امام را می‌شنیدند؛ ولی صورت ایشان را نمی‌دیدند. (بحرانی، ص 262)

3-1) شواهدی نشر حدیث در دوران امام حسن عسکری علیه السلام

1-3-1) مسائل

مسائل دارای مفاهیم متعددی است؛ اما در زمان امام حسن عسکری علیه السلام بیشتر به دو مفهوم مسائل آزمودنی و مسائل شرعی به کار رفته و در این دو مفهوم که در نهایت به یک نتیجه می‌رسند، مخاطب اصلی سؤالات، امامان بوده‌اند و پاسخ آنان مانند دیگر روااتشان حجّت بوده است. (معارف، ص 339)

1-1-3-1) مسائل آزمودنی

منظور آن دسته از مسائلی است که اصحاب ائمه علیهم السلام به تدریج، فراهم کرده و با استفاده از آن، امامت امامان شیعه را به آزمون می‌گذاشتند. این مسائل آزمودنی پس از دوران امام صادق علیه السلام که مژگان تردید در شناخت امامان علیهم السلام زایل گردید، یکی از راههای شناخت امام بر حق بود که با طرح سؤالاتی، امامت وی را می‌آزمودند. در صورتی که مدعی امامت بدون تأمل و به طور صحیح به سؤالات پاسخ می‌داد، امامت و حقانیت او بر مراجعان ثابت می‌شد. (همو، ص 340) نخستین بار امام صادق علیه السلام به اران خود سفارش کرد تا به عنوان یکی از راههای شناخت امام علیهم السلام با طرح سؤالاتی امامت وی را بازمایند. (کلینی، ج 1، ص 284)

2-1-3-1) مسائل شرعی روزمره

منظور از مسائل شرعی روزمره آن دسته از سؤالات است که شیعیان در مقام انجام تکالیف دینی در برخورد با مخالفان خود به آن برخورد می‌کردند و با شرف ابی به محضر ائمه علیهم السلام از طریق مکاتبه، حکم آن را از امامان جوامع

می‌شدند. از عهد امام دهم به بعد که تماس شیخ با امامان خود محدود شد، سؤالات شیخ از دست به دست می‌گشت تا به امام برسد و جواب صادر گردد. پاسخها در حکم روایت و حدیث به شمار می‌رفت. (معارف، ص 342)

از جمله افرادی که در زمان امام حسن عسکری علیه السلام واسطه مسائل بودند، محمد بن عثمان عمری (نجاشی، ص 442) محمد بن سلمان ابوظاهر زراری (همو، ص 348)، محمد بن ری‌ان بن صلت اشعری (همو، ص 371)، محمد بن علی بن عیسی قمی (طوسی، المفهرست، ص 441) و صاحب کتاب مسائل الملی ابی محمد المعسکری، یعنی محمد بن حسن بن صفار (همان، ص 383) و ... بوده‌اند. با توجه به کتابهای رجالی روشن می‌گردد که اولاً در ترجمه هر یک از این اشخاص آمده است: «له مسائل»؛ ثانیاً نام امامی که این مسائل به وی تعلق دارد، ذکر شده است.

1-3-2 مکاتبه

فضای اجتماعی و وضعیت سیاسی حاکم بر جامعه، اقتضا می‌کرد که بیشتر احادیث امام از طریق مکاتبه انتشار یابد. این مکتوبات را می‌توان به دو بخش کلی تقسیم نمود:

بخش اول عبارت است از نامه‌ها، دستورالعملها و حتی پیامهای ائمه علیهم‌السلام که خطاب به نماندگان خود است. این مستقر در یک نامه ارسال می‌کردند و در آن نامه‌ها و رسائل، وظائف و تکالیف آنان را در پیش آمده‌های سیاسی و اجتماعی روشن می‌ساختند.

بخش دوم از مکتوبات حدیثی، عبارت است از پاسخهای ائمه علیهم‌السلام در ذل سؤالاتی که شیخ از نقاط مختلف ارسال می‌کردند. (معارف، ص 343 - 344) به عنوان مثال، علی بن قطن به امام حسن عسکری نوشت: اگر کسی اجرایی وصیت را به فرزندان خود محول کند، در صورتی که برخی نابالغ‌اند، آیا فرزندان بالغ می‌توانند وصیت پدر خود را اجرا کنند؟ ابو محمد در پاسخ نوشت: بلی. (کلینی، ج 7، ص 46) در مواردی که سؤالی کننده سؤالی خود را می‌نوشت و جای پاسخ را خالی می‌گذاشت، امام علیه‌السلام در ذل همان سؤالی پاسخ را با خط مبارک خود درج می‌نمود. پاسخی که بدین طریق در افت می‌شد، توقیع می‌خواندند. (معارف، ص 347) به عنوان نمونه، عبدالملک بن جعفر حمیری که از مشایخ قم به شمار می‌رفت، دارای سه کتاب در باب رسائل و توقیع امام هادی و امام حسن عسکری علیه‌السلام است. (طوسی، المفهرست، ص 293)

1-3-3 سازمان وکالت

گسترده‌گی و پراکندگی مراکز تجمع شیعیان، وجود سازمان ارتباطی منظمی را
اجاب می‌آورد؛ تا به وند شیعیان را با حوزه امامت از یک سو، و ارتباط آنان را با
همه‌گیر از سوی دیگر برقرار سازد و از این رهگذر، آنان را از نظر دینی و سیاسی
رهبری و سازماندهی کند.

این سازمان امام جوادی علیه السلام احساس می‌شد و در زمان امام حسن عسکری علیه السلام
به یک سازمان منسجم، گسترده و فراگیر تبدیل شده بود. نهاد وکالت شخصی ارشد
را در رأس خود داشت که با امام ارتباطی مستمر برقرار می‌آورد. مقام و موقعیت
وکیل ارشد و نائب خاص برای همه شیعیان، به خصوص برای وکیلان رده پایین‌تر،
شناخته شده و پذیرفته بود. (طباطبائی، تاریخ حدیث شیعه، ص 339) در کتاب رجال کشی
آمده است که امام طوسی نامه‌ای به صورت رسمی، ابراهیم بن عبده را به وکالت در
منطقه به هق و نسابور منصوب کرده است. (کشی، ج 2، ص 797) در همین کتاب، در
نامه‌ای دیگر، امام به ارتباط بین وکیلان و وکیل ارشد اشاره کرده است. (همو، ص 848)

وکیلان علاوه بر جمع‌آوری اموال مربوط به امام از تمامی مناطق شیعیان و
تحويل آن به امام وکیل ارشد ایشان، رد و بدل کردن نامه‌های شیعیان به امام و
پاسخ امام به فرستادگان نامه‌ها را نیز به عهده داشتند. (طباطبائی، تاریخ حدیث شیعه،
ص 339) وکیلان معمولاً از افراد موجه اجتماعی بودند. می‌توان گفت که شخصیت
عمومی و وجهه اجتماعی وکیل، بر دانش و علم او مقدم‌تر بود؛ از این رو وکیلان
معمولاً از شخص‌تهای سرشناس علمی نبودند. (سبحانی، ص 297)

عثمان بن سعید، شخصیّت موجه و شناخته شده شیعی، وکیل ارشد امام بود و
همه اموال به دست او می‌رسید. (طوسی، المغنیه، ص 354) فرزند او محمد بن عثمان نیز
منصب وکالت را به عهده داشت. (همان، ص 400) احمد بن اسحاق اشعری، از عالمان
بزرگ قم و از اصحاب خاص امام حسن عسکری علیه السلام وکیل آن حضرت در ناحیه قم
بود. (طوسی، المفهرست، ص 63) و از وکلای بغداد می‌توان به ری بن صلت بغدادی
خراسانی اشعری اشاره کرد. (همان، ص 295) وکیل آن حضرت در کوفه ابوبن نوح
بن دراج بود (طوسی، ص 496) و علی بن جعفر همانی برمکی از وکلای مکه (مجلسی،
زندگانی حضرت جوادی و عسکری علیه السلام، ص 195) و عبدالملک بن حمدو هق هقی از وکلای حضرتش
در به هق و نسابور بود. (طوسی، المغنیه، ص 268)

1-4 آثار منسوب به امام حسن عسکری علیه السلام

1-4-1 آثار مکتوب

1-1-4-1 تفسیر قرآن

یکی از مهم‌ترین مباحث در حوزه مراثی امام حسن عسکری علیه السلام، بحث درباره تفسیر منسوب به آن امام است. این کتاب، مجموعه روایات تفسیری است که تنها به سوره فاتحه‌الکتاب و بقره پرداخته است. این کتاب را شیخ صدوق به نقل از محمد بن قاسم استرآبادی و او به نقل از وسف بن محمد بن زید و علی بن محمد بن سار و آن دو نیز از امام حسن عسکری علیه السلام نقل کرده‌اند. (ابن بابویه، ج 2، ص 327) از قرن چهارم هجری که این کتاب منتشر شد و در دسترس عموم قرار گرفت، همه شه‌مورد بحث بوده و مخالفان در این باره اظهارنظر کرده‌اند.

شد دترین موضع‌گیری را ابن غضائری ابراز کرده است. ایشان می‌نویسد:
محمد بن قاسم، مفسر اهل استرآباد که ابوجعفر (شیخ صدوق) از او روایت می‌کند، ضعف و دروغ‌گوست و در این حال، از دو نفر مجهول، روایت کرده که اینها همه دال بر این است که تفسیر جعلی است. (واسطی بغدادی، ص 98)

علامه حلّی (حلی، ص 50)، علامه شوشتري (شوشتري، ج 1، ص 152)، ابن شهر آشوب (ابن شهر آشوب، ج 2، ص 300) و آیت‌الله‌خوئی از مخالفان انتساب این کتاب به امام حسن عسکری علیه السلام هستند. برخی از مخالفان در رد انتساب کتاب به امام عسکری علیه السلام به ضعف سندی و اکثر آنها به ضعف محتواي برخی از متون مندرج در کتاب استناد کرده‌اند. آیت‌الله‌خوئی در این باره می‌نویسد: کسی که بدین تفسیر بنگرد و در آن تأمل کند، هیچ شکای در جعلی بودن آن نخواهد کرد؛ زیرا هر چه شخص عالم و دانشمندی چند نگاشته‌ای را نمی‌نگارد؛ چه برسد به امام معصوم. (خوئی، ج 13، ص 159)

بسیاری از عالمان شیعی هر چه اشاره‌ای به این کتاب نکرده‌اند؛ در حالی که اگر این کتاب منسوب به امام باشد و در اختیار او و مورد تأکید آنان می‌بود، از آن استفاده می‌کردند. برقی، علی بن ابراهیم قمی، ثقة‌الاسلام کلینی، شیخ مفید و سیّد مرتضی از این گروه هستند.

در بین موافقان، کسانی هستند که این کتاب را موضوع نمی‌شمرند؛ بلکه با اعتماد بر کل کتاب برخی از متون آن، به طور اجمالی، انتساب کتاب به امام را پذیرفته‌اند؛ گرچه ممکن است برخی از متون را ضعف و اناصح بدانند. شیخ

صدوق، قطب المدین راوندی، شهید ثانی، مجلسی اول، علامه مجلسی، محدث نوری و آقابزرگ تهرانی از آن گروه‌اند. (استادی، ص 720 - 732)

شیخ صدوق، محمد بن قاسم را با دعای رضی‌الله‌عنه ادا کرده است ولی آن گونه ادا کردن را نمی‌تواند دلالت بر وثاقت او دانست. افزون بر آن، دو نفر راوی اصلی متن تفسیر از مجهول‌اند و توثیق امدح خاصی در مورد آنها موجود نیست. بنابراین با توجه به معارض و وثوق سندی، ضعف شمرده می‌شود.

روشن است که عنوان «ضعف»، تفاوت ماهوی با وصف «موضوع» دارد. در حدیث موضوع، متنی جعل شده است که دلالت قطعی بر عدم صدور آن از معصوم علیه السلام وجود دارد. (مد رشانه‌چی، ص 170) بنابراین ضعف سندی کتاب، متون آن را از حجیت ساقط می‌کند؛ ولی دلالت بر وضع و جعل آن نخواهد شد.

برخی از متون موجود در کتاب به لحاظ محتوایی مشکل اساسی دارند؛ به گونه‌ای که از حجیت ساقط شده‌اند. وجود آن متون، اگر چه اعتماد به کتاب را کاهش می‌دهد؛ ولی دلالت بر جعلی بودن تمامی کتاب نیستند [3].

1-4-1-2 کتاب المنقبه

این کتاب شامل احکام شرعی است. علامه آقابزرگ تهرانی درباره آن نوشته است: شامل بیشتر احکام و مسائل حلال و حرام است. (آقابزرگ تهرانی، ج 23، ص 149) بعضی‌ها این کتاب را به امام حسن عسکری نسبت داده‌اند. (ابن شهر آشوب، ص 12) و ضاوی در المصراط المستقیم این کتاب را به امام حسن عسکری علیه السلام نسبت داده است. (غروری نائینی، ص 301)

1-4-1-3 کتاب المحجب فی المتفسر

سمعانی در کتاب المانساب، این کتاب را از آثار آن حضرت نام برده است. (سمعانی، ج 1، ص 507) به گزارش ایشان تا جایی که فرصت تحقیق بود، در جایی دیگری مشاهده نشد که از این اثر نام برده باشند.

1-4-2 آثار و مکتوب

1-4-2-1 حکمتها و سخنان پندآموز

امام حسن عسکری علیه السلام همچون پدران گرامی خود، در هر فرصتی، سخنان حکمتآموز و موعظه‌ها را یاد می‌نمودند. از جمله آنکه حضرت فرمودند:
شریک و رزق دین مردم پنهان‌تر از حرکت مورچه بر پلاس است. در شب سه‌ا است. (شخ حرّ عاملی، ج 16، ص 254؛ ابن شعبه حرانی، ص 487)

1-4-2-2 دعا و حرز

از امام حسن عسکری دعاهای و حرزهای روا شده است که در اینجا به یک نمونه بسنده می‌کنیم:

ای شنونده‌اتر بن شنوندگان! و ای بنده‌اتر بن بندگان! و ای سرچ حساب‌کننده حساب‌کنندگان! و ای رحیم‌اتر بن رحیم‌کنندگان! و ای حکم‌کننده‌اتر بن حکم‌کنندگان! بر محمد و آل محمد صلوات بفرست و روزی مرا وسعت ده و عمر مرا طولانی گردان. با رحمت خود بر من منت گذار و مرا از کسانی قرار ده که در تو را اری می‌دهند و دیگری را جای من قرار ده. (ابن بابویه، ج 4، ص 336؛ طبرسی، اعلام الموری بأعلام المهدی، ص 374)

1-4-2-3 وصیتها و سفارشها

آن حضرت در هر موقعی که به دست می‌آوردند، شیخ این را وصیت و سفارش می‌آوردند. به عنوان مثال، در سفارش به شیخ این فرمودند:

شما را وصیت می‌کنم به تقوای الهی و راستگویی در گفتار و بازگرداندن امانت به کسی که به شما اعتماد کرده است، چه نیکوکار باشد و چه بدکار. شما را به سجده‌های طولانی و حسن معاشرت با همسایگان سفارش می‌کنم؛ زیرا محمد صلی الله علیه و آله برای این مطالب برانگیزخته شده است. (عاشق، ج 2، ص 286)

1-5) مدارس حدیثی دوران امام عسکری علیه السلام

1-5-1) سامرا

سامرا در انتهای ثلث اول قرن سوم هجری تأسیس و به عنوان پایتخت دولت عباسی مطرح شد. (جباری، ص 132) چندی نگذشت که متوکل عباسی امام هادی علیه السلام را به این شهر فراخواند و از آن پس، این شهر به محل تجمع شیعیان و رهبری آنان تبدیل شد. هر چند آن حضرت تحت نظر بودند، ولی به طرق مختلف، روابط ایشان با شیعیان برقرار بود. امام حسن عسکری علیه السلام نیز تمامی دوران کوتاهی مدت امامتش را در این شهر می‌گذراند. تعدادی از اصحاب ایشان در سامرا عبارت‌اند از: عمر بن ابی مسلم (کلینی، ج 2، ص 444)، ابی المصعبان (طوسی، الفهرست، ص 378)، نصر بن حازم قمی. (همان، ص 425)

در این دوران، مدرسه حدیثی سامرا در مقایسه با مدارس قم و بغداد که از چندین دهه پیش شروع به فعالیت کرده بودند، چندان رونق نگرفته بود و نمی‌توان آن را مدرسه‌ای همچون دیگر مدارس به حساب آورد؛ ولی چون امام حسن عسکری علیه السلام و پدر بزرگوارشان در این شهر بودند، باعث شد اصحابشان نیز به تبع ایشان در این شهر حضور پیدا کنند. بیشتر احادیثی که از ایشان روایت کرده‌اند مبتنی بر مسائل فقه و قواعد فقه است.

1-5-2) قم

حوزه حدیثی قم در زمان امام حسن عسکری علیه السلام رونق گرفته و شکوفا شده بود. اساتید حدیثی از مناطقی مثل کوفه به قم می‌آمدند و همراه با دانشمندان قم، به تعلیم و آموزش مشتاقانی می‌پرداختند که از این شهر و از نقاط اطراف قم، برای آموزش حدیث، به قم مراجعه می‌کردند. (طباطبائی، تاریخ حدیث شیعه، ص 341)

از ویژگی‌های اصلی و مهم مکتب حدیثی قم، گزارش شدیدی است که از آن به احادیث و نصوص دینی و پرپیروزی از دخالت دادن هر امر دیگر، اعم از احکام مستقل عقلی یا ظنون غیر معتبر، در مقوله فهمیدن و استنباط احکام است. (همو، ص 342) از دیگر ویژگی‌های مکتب حدیثی قم، پیروی از محدثان از نقل احادیث ضعیف و منقول از ضعیف و همچنین احادیث غلوآمیز بود. از جمله اشخاصی که از این حوزه حدیثی با

حضرت عسکری در ارتباط بودند، محمد بن حسن بن صفار (طوسی، الفهرست، ص 408)
زکریا ابن آدم قمی (همان، ص 206) و سعد بن عبدالملک اشعری قمی (همان، ص 211)
می‌باشند.

1 - 5 - 3 بغداد

بغداد از جمله شهرهای مهم اسلامی در عراق بود که از بدو پدایش و تأسیس
به محل حضورش و آن تبدیل گشت و زمانی که مدرسه کوفه رو به زوال نهاده بود،
بسیاری از محدثان آن به بغداد منتقل شده بودند. (جباری، ص 130)

مهاجرت طلاب از سایر مناطق جهان اسلام به حوزه بغداد، باعث گستردگی
علوم، دانش، تحقیق و اجتهاد شد. در این دوره اجتهاد به سبک شیعی آن شکل
می‌آورد و مناظره و گفتگوی رو در رو میان صاحبان افکار و عقاید مختلف به وجود
می‌آید. (طباطبائی، تاریخ حدیث شیعه، ص 348)

برخی از اصحاب امام حسن عسکری علیه السلام در این حوزه عبارت‌اند از: عثمان بن
سعید عمری (ابن بابویه، ج 4، ص 510)، علی بن محمد بن احمد متل قمی (طوسی، المغنی، ص
369) و حسن بن متل قمی (همان، ص 369) دیگر اعضای خاندان متل قمی نیز ساکن
بغداد بودند.

نتیجه‌گیری

در زمان امام حسن عسکری علیه السلام با توجه به شرایط سیاسی و جو خفقان
اجتماعی، ارتباط ایشان با شیعه این آزادی نبود و اصحابشان به صورت محرمانه با
ایشان در ارتباط بودند. به تبع این شرایط اجتماعی، شیوه‌های نشر حدیث عموماً
به صورت مسائل و مکاتبه با حضرت بود، این نکته از طریق واسطه‌ها و وکلای مورد
اعتماد ایشان در مناطق شیعه نشین بود که احادیث ایشان را به شیعه این منتقل
می‌کردند و مشکلات و مسائل آنها را با امام در میان می‌گذاشتند.

آثاری نیز به امام حسن عسکری علیه السلام نسبت داده‌اند؛ از جمله: تفسیر منسوب به
امام عسکری علیه السلام که برخی همچون ابن غضائری، علامه حللی، علامه شوشتری و
آیت‌الله آخوندی از مخالفان انتساب ایشان کتاب به امام حسن عسکری علیه السلام می‌باشند و

برخی دیگر همچون علامه مجلسی، شهید ثانی و محدث نوری از کتاب را به
ایشان نسبت داده‌اند. از دیگر آثار ایشان که به ایشان نسبت داده‌اند کتاب الممنقبه و کتاب
المحجب فی المتفسر است.

با توجه به اینکه امام در شهر سامرا سکونت داشتند، اصحاب و شاگردان ایشان
به این شهر می‌آمدند و با حضرتش ملاقات می‌کردند. به همین دلیل بود که شهر
سامرا به محلی برای تجمع و رفت و آمد شد و این تبدیل شد و مدرسه حدیثی سامرا
کم‌کم پایه‌های زی‌تگشت. از دیگر حوزه‌ها، حوزه حدیثی قم و حوزه بغداد، اساتید
برجسته این حوزه‌ها از شاگردان و اصحاب ایشان امام بزرگوار بودند و واسطه بین ایشان
حضرت و شهیدان آن زمان به شمار می‌رفتند.

منابع

قرآن کریم، ترجمه: محمد مهدی فولادوند

1. ابن بابویه، محمد بن علی. من لای حضره الفقه. تحقیق: علی‌اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی،
1413 ق.

2. ابن شعبه حرّانی، حسن بن علی. تحف العقول. تحقیق: علی‌اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین، 1404 ق.

3. ابن شهر آشوب. مناقب آل ابی‌طالب. نجف: دارالحدیث، 1376 ش.

4. استادی، رضا. مؤلفه تفاسیر منسوب به امام حسن عسکری علیه السلام، قم: مدرسه امام مهدی (عج)، 1409 ق.

5. آقابزرگ تهرانی. المذبح. بروت: دارالماضواء، 1403 ق.

6. بحرانی، هاشم. بهجه المنظر فی اثبات الموصی 4 و الإمامه للأئمة الاثني عشر. مشهد: بناد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، 1427 ق.

7. جباری، محمد رضا. مکتب حدیثی قم. قم: زائر، 1384 ش.

8. جزائری، نعمت الله. قصص المانبا. مترجم: فاطمه مشایخ، تهران: فرحان، 1381 ش.

9. حرّاعلمی، محمد بن حسن. وسائل المشیخه. قم: موسسه آل المبتدیان، 1409 ق.

10. خوئی. معجم الرجال المحدث. 1413 ق.

11. سبحانی، جعفر. کلمات علم رجال. مترجم: مسامق، پورگامانی، علی اکبر روحی، قم: قدس، 1389 ش.

12. سمعانی. المناسبا. بروت: دارالمجتان، 1408 ق.

13. شعری، محمد بن محمد. کاشف المأستار. مترجم: شرف المذنبین، تهران: کتاب فروشی اسلامی، 1388 ش.

14. طباطبائی، محمد دحس بن الممیزان فی تفاسیر القرآن. مترجم: محمد دباقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، 1374 ش.

15. طباطبائی، محمدکاظم. تاریخ حدیث شریف (1). تهران: سمت، 1388 ش.
16. طبرسی، فضل بن حسن. اعلام الموری باعلام المهدي. تهران: اسلام 4، 1390 ش.
17. طوسی، محمد بن حسن. المغنی به. تحفه ق: عباد الملّه ائهرانی، علی احمد ناصح، قم: دارالمعارف الاسلامیه 4، 1411 ق.
18. _____ فهرست کتب المشیعه و اصولهم و أسماء المصنفین و اصحاب الماصول. قم: ستاره، 1420 ق.
19. علامه حلّی، حسن بن وسف. خلاصه الماقرال فی معرفه المرجال. قم: نشر فقاهاه، 1407 ق.
20. علامه شوشتری، محمد دتقی. مستدرک الماخبار المدخلة. تهران: کتابخانه صدوق، 1367 ش.
21. اشع، محمد بن مسعود. نفس رء اشع. تحفه ق: هاشم رسولی محلاتی، تهران: المطبعة المعلمه 4، 1380 ش.
22. غزوی نائنی، نهله. تاریخ حدیث شریف. قم: شه شه شناسی، 1386 ش.
23. کشی، محمد بن عمر. رجال کشی. قم: مؤسسه آل المبی علیه السلام، 1363 ش.
24. کلانی، محمد بن یعقوب. اصول کافی. مترجم: جواد مصطفوی، تهران: کتاب فروشی علم 4 اسلام 4، 1369 ش.

25. مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی. بحارالانوار. ب روت: دارالمحاضرات العربی، 1403 ق.
26. مد و شانہ لچی، کاظم. علم الحدیث و دراه الحدیث. قم: دفتر انتشارات اسلامی، 1375 ش.
27. معارف، مجید. پژوهشی در تاریخ حدیث شریعت. تهران: موسسه فرهنگی و هنری ضریح، 1376 ش.
28. مفید، محمد بن محمد. الإرشاد. مترجم: هاشم رسولماتی محلاتی، تهران: اسلام 4.
29. نجاشی، احمد بن علی. رجال نجاشی. قم: موسسه نشر الاسلامی، 1365 ش.
30. واسطی بغدادی، احمد بن حسن بن. الرجال لابن المغضائری. تحقیق: محمد رضا حسینی، قم: دارالحدیث، 1364 ش.

---

[1]. عضو هیئت علمی دانشگاه امام. Email: Farzandwahy@yahoo.com

[2]. دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه امام.

Email: Fereshtth_darabi81@yahoo.com

[3]. در شماره 35 سفینه گفتاری از آیت‌الله‌عزیز امام حسن عسکری علیه السلام چاپ شده است. و راستار

